

ПОКАРАННЯ ДЛЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ: ДОЛЯ НІМЕЦЬКИХ ЖІНОК УКРАЇНИ

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Мета роботи. Стаття присвячена долі жінок-фольксдойче після завершення Другої світової війни. В центрі уваги історії жінок Південної України, регіону України, на території якого значна частина німецького населення опинилась в окупації. Історіографія проблеми охоплює роботи, в яких висвітлюється питання гендерної історії в розрізі теми: Лариси Белковець, Людмили Бургарт, Андрія Котлярчука, Майї Лутай, Олени Стяжкіної та інших. Джерелами дослідження стали слідчі справи НКВС щодо жінок, котрі прийняли німецьке підданство, спогади очевидців, статистичні матеріали.

Результати та наукова новизна дослідження. З'ясовані обставини та причини, чому жінки обирали статус фольксдойче. Зокрема в процесі дослідження з'ясовано, що це не завжди був добровільний чи усвідомлений вибір: жінки, що опинялись в складних життєвих ситуаціях, обирали стратегію виживання, яка на їхню думку могла стати успішною. Статус фольксдойче не гарантував щасливого життя, достатнього харчування чи нормальних умов проживання для жінки та її сім'ї. Він давав право на мінімальну допомогу, проте накладав на фольксдойче чимало обов'язків, змушував примирюватися із злочинами нацистів по відношенню до мирного населення та віддавати дітей в гітлерюнг чи до Союзу німецьких дівчат, де їх виховували у дусі нацистської ідеології. Німецькі жінки рідко брали активну участь у колабораціонізмі: вони зрідка працювали перекладачками, вчительками для фольксдойче та українських шкіл, що недовго існували на окупованій території. На Півдні України до фольксдойче зараховували також етнічних шведів – мешканців шведської колонії Старошведське. Для німців Півдня України в статусі фольксдойче війна завершилася спочатку примусовою евакуацією в Німеччину німцями, а потім примусовою репатріацією радянськими військами додому. В результаті на жінок-фольксдойче чекали суди із звинуваченнями у зраді та пособництві фашистам. Жінки становили більшість спецпоселенців в Сибіру, на Уралі та в Казахстані. Проте багатьом німцям вдалось уникнути репатріації і назавжди залишитись у країнах Європи поза радянським впливом.

Ключові слова: локальна історія, гендерна історія, фольксдойче, Друга світова війна, НКВС.

PUNISHMENT FOR VOLKSDEICHE: THE FATE OF GERMAN WOMEN OF UKRAINE

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
PhD in History, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

The purpose of the work. The article is devoted to the fate of Volksdeutsche women after the end of the Second World War. The focus is on the history of women in southern Ukraine, a region of Ukraine where a large part of the German population is under occupation. The historiography of the problem covers works that cover the issue of gender history in the context of the topic: Larysa Belkovets, Lyudmila Burgart, Andriy Kotlyarchuk, Maya Lutai, Olena Styazhkina and others. The sources of the study were the NKVD investigative cases against women who accepted German citizenship, eyewitness accounts, and statistics.

Results and scientific novelty of the study. The circumstances and reasons why women chose the status of Volksdeutsche have been clarified. In particular, the study found that this was not always a voluntary or conscious choice: women in difficult life situations chose a survival strategy that they thought could be successful. Volksdeutsche status did not guarantee a happy life, adequate nutrition or normal living conditions for the woman and her family. He was entitled to minimal assistance, but imposed many responsibilities on the Volksdeutsche, forcing them to accept Nazi crimes against civilians and send their children to Hitler's or the German Girls' Union, where they were raised in the spirit of Nazi ideology. German women seldom took an active part in collaborationism: they seldom worked as translators, teachers for Volksdeutsche and Ukrainian schools that did not last long in the occupied territories. In the south of Ukraine, the Volksdeutsche also included ethnic Swedes – residents of the Swedish colony Staroshvedske. For the Germans of southern Ukraine in the status of Volksdeutsche, the war ended first with the forced evacuation to Germany by the Germans, and then by the forced repatriation of Soviet troops home. As a result, Volksdeutsche women were tried on charges of treason and aiding the Nazis. Women made up the majority of special settlers in Siberia, the Urals, and Kazakhstan. However, many Germans managed to avoid repatriation and remain in European countries forever without Soviet influence.

Key words: local history, gender history, Volksdeutsche, World War II, NKVD.

Вступ. Доля українських німецьких жінок, пов'язана з Другою світовою війною, зазвичай розглядається в контексті ширших тем: репресій радянської влади щодо німецького населення (Кадол, 2019),

гендерної історії окупації (Стяжкіна, 2015). Традиційно в сферу уваги дослідників потрапляли німці-чоловіки: як перші жертви сталінської депортації 28 серпня 1941 року, як колабораціоністи та виконавці

Голокосту (Steinhart, 2009). Виключення складає тема примусового залучення німецьких жінок до «трудоармії» відповідно до постанови ДКО від 7 жовтня 1942 року (О дополнительной мобилизации немцев для народного хозяйства СССР, 1942), але й ці жіночі історії скоріше виконували ілюстративну функцію, оскільки до «трудоармії» також забирали чоловіків (тут можна відзначити розділ «Цветы за колючей проволокой» у книзі Герхарда Вольтера, присвячений спогадам саме жінок-німкеней) (Вольтер, 1998). Жінки-німкені виступають у ролі статистиків нацистських злочинів як бездіяльні та безпомічні свідки, що можуть говорити однією мовою з ворогом, але не розуміють очевидного (Steinhart, 2010).

На жаль, у більшості досліджень відсутні демографічні дані, що містять поділ чисельності німецьких спецпоселенців за статтю. Тим більше зростає вага досліджень, в яких виконано подібні обрахунки, адже з них випливає, що кількість жінок серед німецьких спецпоселенців у 1949 р. (за попередні роки, як зазначає авторка, зробити подібні підрахунки практично неможливо через відсутність даних) перевищувала кількість чоловіків в 2 рази (на прикладі Казахстану) (Бургарт, 2001: 203–204). Подібна гендерна картина складається й на прикладі Уралу (Немецкое население на Южном Урале в военные и послевоенные годы, 2013) та Сибіру (Белковец, URL: <http://old.memo.ru/history/nem/chapter4.htm>). Вже згаданий Вольтер наводить відомості, що в жовтні 1946 року з 774178 німців, котрі знаходились на спецпоселеннях, 122336 осіб складали чоловіки, 296014 – жінки, 355828 – діти, додатково в трудоармії знаходилося ще 121459 німців (71207 чоловіків та 50252 жінок). Всього у 1941 р. на спецпоселення було вислано 856 637 німців, а після війни ще 208462 (Реабилитация: как это было, 2000).

Не зважаючи на велику кількість переміщених 1941 року німців, значна кількість (200 тис. осіб) була залишена на місці проживання через хід військових дій (Лутай, URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12086003.pdf>). В першу чергу це стосується так званих «чорноморських німців»: мешканців Південної України, котрих не встигли переселити та задіяти в «трудоармії» (Мартиненко, 2008: 100).

Мета роботи: дослідити історії жінок Південної України, регіону України, на території якого значна частина німецького населення опинилась в окупації.

Виклад основного матеріалу. Офіційне ставлення до жінок-фольксдойче у радянські часи визначала загальна оцінка німецького народу як народу-зрадника. У конкретних випадках, а саме під час судових розглядів у повоєнний час їх охарактеризовано як пособниць фашистського режиму, котрі мають спокутувати свою провину у місцях заслання.

Однак ставлення до німкеней, котрі знали мову, могли вирішити якісь нагальні питання, заступитись перед окупаційною владою або скористатись посадовим становищем чоловіка для вирішення питань життя і смерті, не створило подібного образу для українського населення. «Бути німкенею за умов окупації означало також мати можливість допомагати іншим людям», – зазначає О.Стяжкіна (Стяжкіна, 2015: 51). Звідси особливе ставлення до українських німок, що

не супроводжувалось осудом, а жорстокі заходи радянської влади навпаки змушували співчувати долі своїх висланих землячок.

Іншим було ставлення в місцях депортації в Сибіру, на Уралі, в Азії, для місцевого населення це були чужинці із статусом спецпоселенців, безправні і злиденні. Особливо негативне ставлення було до спецпереселенців повоєнної хвилі з числа тих, хто перебував на окупованій території, оскільки їхні справи базувались на вже згаданому пособництві. Воно зберігалось досить довго, оскільки трансливалось й підживлювалось владою.

Працелюбство, здатність облаштуватись на новому місці: за статичними даними половина німецьких спецпоселенців 10 років потому мало власне житло, худобу і птицю, а крім того – відзнаки та нагороди за ударну працю на промислових та сільськогосподарських підприємствах, згодом було оцінене місцевим населенням. Проте не відобразилось на поверненні громадянських прав:

«Я обращаюсь к Вам, т. Эренбург. Я долго думала, стоит ли писать это Вам, но решила, что писатель, а особенно публицист, как Вы, должен знать и то, что происходит у него дома. Я читала многие Ваши произведения и статьи. Везде Вы выступаете поборником прав человека. Вы пишете о праве человека на счастье, о том, что дети – будущее, имеют у нас все права на счастье, что людей, у которых отобраны надежды на будущее, у нас не существует. У нас все люди имеют равные права, у нас нет «негров». А вот я «белый негр». Мне 18 лет, но я не могу поехать учиться в соседний город за 12 часов езды, я не могу выйти за 5 км от черты города, иначе мне обеспечено 20 лет каторги. За что это?» (Реабилитация: как это было, 2000), – звертається до Іллі Еренбурга 18-річна дівчина, донька спецпоселенців з м. Тюмені: німця та єврейки, в 1953 році.

Більшість звинувачень у зраді та пособництві ворогу, що вели до засудження жінок-фольксдойче до ВТТ базувались на формальних речах. Так, дві росіянки, працівниці Дніпровського пароплавання, Віра Миколаївна Россаль та Марія Костянтинівна Россаль, одружені з братами – херсонськими німцями, котрі отримали статус фольксдойче, в 1945 р. розділили долю свої чоловіків (Державний архів Херсонської області, спр. 2094). 11 років по тому, в 1956 році, Віра Россаль звернулась в МВС з вимогою повернути їй особисті документи, вилучені при арешті, проте їй цинічно відповіли, що такі документи у справі відсутні. Так фото її маленьких дітей, її і чоловіка, назавжди залишились у слідчій справі.

Для таких жінок була складена Записка Комісії ЦК КПР про зняття з обліку учасників ВОВ та інших категорій поселенців (1955 р.), зокрема жінок російської, української та інших національностей, котрі були виселені разом з чоловіками, з якими вони на даний момент припинили шлюбні відносини (Реабилитация: как это было, 2000). Оскільки Віра Россаль в 1956 році знову знаходилась в Херсоні, вочевидь її шлюбні відносини припинились.

Не всі фольксдойче були безневинні, так у справі Вільгельміни Едуардівни Коновалової-Гасс, засудженої до 10 років таборів, німкені, 1880 року народження, уродженки с. Тарасівка Миколаївської області,

зазначалось, що вона не лише прийняла німецьке підданство, але й активно займалась збором продовольства для німецької армії (Державний архів Херсонської області, спр. 1272). Лідія Францівна Куліковська, 1889 року народження, уродженка Миколаєва, санітарка дитячого відділення Херсонської лікарні, за німців працювала перекладачкою та лаборантом на водокачці й заодно видавала квартири евакуйованих комуністів і євреїв з метою їх грабунку. При цьому вона була членом ВКП(б). Лідія Куліковська добровільно виїхала в Німеччину разом сином, була репатрійована та засуджена на 5 років ВТТ. Проте у 1955 році її справу знову піднімали у зв'язку із підозрою щодо сина як іноземного агента (Державний архів Херсонської області, спр. 1413).

Але все ж такі формальність звинувачень не передбачувала якихось відмінностей у покараннях. Так, Стахурська Ольга Густавовна (Державний архів Херсонської області, спр. 2282), німкеня, уродженка Житомирської області, мешканка Херсону, отримала ті ж 5 років ВТТ лише за отримання німецького паспорту (знаходився у справі, причому, судячи із сучасних роз'яснень німецької влади, зараз це чинний документ, що є підставою для набуття німецького громадянства).

Уявлення про привілейоване життя фольксдойче руйнується спогадами очевидців: це шматочок мила, до сотні грамів жирів та порція хліба за картками. Принаймні на Півдні України годі було й очікувати кращого. Особливо тяжко фольксдойче перенесли примусову евакуацію в Німеччину 1943 року, котра здійснювалась поспіхом, практично весь шлях до кордону з СРСР німці-фольксдойче мали пройти пішки. В основному це були жінки, оскільки на той час чоловіків-фольксдойче почали масово мобілізувати і армію. Тих, хто затримував колону, захворів і не міг йти далі, могли розстріляти за непокору і саботаж. По прибуттю на місці ті, хто пережив тяжку дорогу, проходили сегрегацію, їм робили якісь аналізи, відповідно до яких колишня фольксдойче могла потрапити до концтабору або туди могли запроторити її дітей, якщо чистота їх арійської крові виявлялась недостатньою. В умовах завершення війни фольксдойче та їх діти використовувались нацистами як трудовий та біоресурс.

Подібна історія трапилась з сім'єю Фрай. Доля німкені, котрі до війни знаходились у змішаних шлюбах з євреями, складалась трагічно. Для німців Півдня України це не було чимось надзвичайним: німецькі та єврейські колоністи завжди жили поряд. Єлизавета Фрай, німкеня з Каховки, мала сина Едуарда від такого шлюбу. Чоловік загинув на фронті ще на початку війни. Її невістка розповідає:

«Так, мама в нього немка – Фрай, і когда началась война, це ж він уже розказував. Їх евакуїровали, забрали немци, туди вислали. Всіх. І він був... вивезли їх всіх. Він був у госпіталі, немці кров брали. Дітей много, брали для немцев кров. ... в Германії, там написано, есть адрес, де вони були, всё [За архівними документами мати, Єлизавета Фрай, знаходилась на примусових сільськогосподарських роботах в с. Ошка, а її син Едуард, чоловік Нілі Мусімович, – в німецькому госпіталі в м. Оснобрюк]. І він був там, а мама робила в хазяїна. Вона сильно плакала. І тоді цей хазяїн чи немец був, не знаю, визволив його. Укра-

І каже, украв же ж його оттудова, і когда обиск робили, він свою дочку і його в сундук заховав. Це він так розказував так, і в сундуку вони сиділи. Обиск робили, не найшли. А потом їх звільнили, в 43-м году чи як... Звільнили їх це, приїхали сюди, а Фрай були, це родителі її, і дедушка і бабушка, і мама, їх сразу, тоді ще Сталін був, я не знаю, знаю, що їх на Север судили...» (Інтерв'ю з Нілою Мусімович).

Батьки чоловіка саме повернулись з евакуації. Тоді Єлизавета вирішила залишити сина, щоб зберегти йому життя, з дідусем і бабусею. Вона не дочекалась дозволу німцям повернутись із засланням. Весь час вела із сином листування, а коли він вже демобілізувався з армії, то зміг її відвідати.

Тривога за сина Єлизавети Фрай не була безпідставною – дитяча смертність у місцях спецпоселень була надвисокою і поступалась лише смертності серед чоловіків (Бургарт, 2001: 194). Причини полягали у відсутності належного харчування та проживання, а також кваліфікованої медичної допомоги у місцях відбування покарання. За таких обставин важко не погодитись з виразом Олександра Кадола, про те, що фольксдойче використовувались радянським урядом як етнічний образ ворога (Kadol, 2019: 10, 111–117).

Статус фольксдойче та право на німецьке громадянство отримували не лише німкені. В матеріалах держархіву Херсонської області зберігаються справи, з яких випливає, що статус фольксдойче отримала французенка (Клоц Аделія Яківна, 1914 року народження, у справі зберігається її Arbeitsbuch – трудова книжка, видана окупаційною владою), народжена в Альт-Шведендорфі – Старошведському Херсонської губернії, сучасна Зміївка Херсонської області (у справі наявне також свідоцтво про народження) (Державний архів Херсонської області, спр. 1184) та шведка: Девятка Елла Христианівна (1906 року народження, також Старошведське). Жінки були прирівняні до німкені. Дослідник шведської колонії Андрій Котлярчук зазначає, що в обличчі шведських колоністів окупаційна влада знайшла палких прихильників, оскільки шведи не пробачили жорстоких репресій радянської влади, й видали нацистам своїх земляків-комуністів (Котлярчук, 2012: 180). В перші три місяці німцями були знищені сусіди шведів – жителі сусідніх єврейських колоній. Проте згодом захоплення помстою радянському режимові та співпраця з окупаційним режимом поступово також залучило шведську молодь до цього злочину, що не мав відношення до помсти радянському режиму, а диктувався виключно нацистською ідеологією. Для дівчат на території Старошведського було створено відділення Союзу німецьких дівчат (Bund Deutsches Mädel). У своєму рідному Старошведському загоном гітлерюнг з молодих шведів була заарештована шведка Марія Хінас, котра сховала єврейську дівчинку Міріам, доньку своїх сусідів. Дівчину розстріляли нацисти, а Марія Хінас була ув'язнена на тривалий термін (Котлярчук, 2012: 182–183.).

При відступі німців шведи максимально вжили заходів для своєї евакуації з СРСР. Скоріше за все і Аделія Клоц, і Елла Девятка, котра мала чотирьох дітей та чоловіка-українця, який був на фронті (мав дві відзнаки за звитягу в боях Червоної армії, були вкладені у справу можливо з метою пом'якшити серця слідчих, та марно) або вирішили залишитись в Херсоні, або були примусово повернені радянськими військами для

того, щоб їх засудили до виселення на спецпоселення (відомості про це відсутні).

Таким чином вимальовується ще один напрям, куди доля спрямовувала жінок-фольксдойче – еміграція, або вірніше репатріація в ФРН, Швецію або інші європейські країни. В державному архіві Херсонської області в 1207 фільтраційних картках вказано, що особа була «евакуйована» в Німеччину перед звільненням території Херсонщини. Це картки тих, кому не вдалось уникнути повернення до СРСР. Важко знайти інформацію про кількість жінок, котрим це вдалось, але окремі відомості про них трапляються.

Опинившись поза зоною досяжності органів НКВС, жінки активно продовжували розшук своїх родичів, котрі зникли під час сталінських репресій. Так Іда Ліндер (Глубрехт), дочка Готліба Андреас-Андрійовича, розстріляного у 1938 р., що опинилась після війни у ФРН, у 1962 р. звернулася до посольства РРФСР з вимогою надати відомості про долю її батька (правду їй не повідомили, спочатку хотіли видати довідку, що батько помер в 1941 від хвороби, як це робили зазвичай для громадян СРСР, але зрештою написали, що його місцезнаходження не встановлено) (Державний архів Херсонської області, спр. 619). Ця тема є актуальною й досі, – нещодавно до автора статті звернулася громадянка Швеції з метою розшуку своєї родини, спорідненою з Глубрехтами. Виходить, що представниці однієї сім'ї з України після війни опинились в двох різних країнах: ФРН та Швеції, й до останнього часу не знали, як склалася доля їх рідних.

Результати дослідження. З'ясовані обставини та причини, чому жінки обирали статус фольксдойче. Зокрема в процесі дослідження з'ясовано, що це не завжди був добровільний чи усвідомлений вибір: жінки, що опинялись в складних життєвих ситуаціях, обирали стратегію виживання, яка на їхню думку могла стати успішною. Статус фольксдойче не гарантував щасливого життя, достатнього харчування чи нормальних умов проживання для жінки та її сім'ї. Він давав право на мінімальну допомогу, проте накладав на фольксдойче чимало обов'язків, змушував примирюватися із злочинами нацистів по відношенню до мирного населення та віддавати дітей в гітлерюнг чи Союзу німецьких дівчат, де їх виховували у дусі нацистської ідеології. Німецькі жінки рідко брали активну участь у колабораціонізмі: вони зрідка працювали перекладачками, вчительками для фольксдойче та українських шкіл, що недовго існували на окупованій території. На Півдні України до фольксдойче зараховували також етнічних шведів – мешканців шведської колонії Старошведське. Для німців Півдня України в статусі фольксдойче війна завершилася спочатку примусовою евакуацією в Німеччину німцями, а потім примусовою репатріацією радянськими військами додому. В результаті на жінок-фольксдойче чекали суди із звинуваченнями у зраді та пособництві фашистам. Жінки становили більшість спецпоселенців в Сибіру, на Уралі та в Казахстані. Проте багатьом німцям вдалось уникнути репатріації і назавжди залишитись у країнах Європи поза радянським впливом.

Література:

1. Kadol O. Policy of tearism and Soviet leadership concerning the ethnic germans during the First and the Second World War. *Shkhidnoievropeyskiy istorichnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. № 10. P. 111–117. doi: 10.24919/2519-058x.10.159175
2. Steinhart Eric C. Policing the Boundaries of “Germandom” in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa's ‘Volksdeutsche, 1941–1944. *Central European History*. 2010. Vol. 43. No. 1. P. 85–116. doi:10.1017/S0008938909991348
3. Steinhart Eric C. The Chameleon of Trawniki: Jack Reimer, Soviet Volksdeutsche, and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*. 2009. Vol. 23. Issue 2. P. 239–262. URL : <https://doi.org/10.1093/hgs/dcp032>
4. Белковец Л. Спецпоселение немцев в Западной Сибири (1941–1955 гг.). URL : <http://old.memo.ru/history/nem/chapter4.htm>
5. Бургарт Л.А. Немецкое население в Восточном Казахстане в 1941–1956 гг. Усть-Каменогорск, 2001.
6. Вольтер Г. А. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после нее. Свидетельства очевидцев / под ред. В. Ф. Дизендорфа ; Межгосударственный совет российских немцев ; Обществ. Акад. наук рос. немцев. Изд. 2-е, доп. и испр. Москва : ЛА «Варяг», 1998. URL : <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=1190>
7. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 1184.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 1272.
9. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 2094.
10. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 619.
11. Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012.
12. Лутай, М. Друга світова війна і доля українських німців. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/12086003.pdf>
13. Мартиненко В. Л. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей). *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2008. № 11. С. 98–102.
14. ММ «Бабин Яр». Інтерв'ю з Нілою Мусімович.
15. Немецкое население на Южном Урале в военные и послевоенные годы (к 70-летию депортации немецкого населения СССР). *Материалы Межрегиональной научно-практической конференции*. Оренбург : ООО ИПК «Университет», 2013. URL : <https://www.osu.ru/sites/niisu/docs/germans.pdf>
16. О дополнительной мобилизации немцев для народного хозяйства СССР. Государственный Комитет Оборон. Постановление № ГОКО-2383сс от 7 октября 1942 г. Москва Кремль. (РГАСПИ, фонд 644, опись 1, д.61, лл.138-140.). URL : <https://www.soldat.ru/doc/gko/text/2383.html>

17. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Москва : МФД, 2000. Стр. 97–101. URL : <http://pmem.ru/index.php?id=154>
18. Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66. URL : http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2015_2_5

References:

1. Kadol, O. (2019). Policy of tsarism and Soviet leadership concerning the ethnic Germans during the First and the Second World War. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, No. 10. pp. 111–117. doi: 10.24919/2519-058x.10.159175 [in English].
2. Steinhart, Eric C. (2010). Policing the Boundaries of “Germanism” in the East: SS Ethnic German Policy and Odessa’s ‘Volksdeutsche, 1941–1944. *Central European History*, Vol. 43, No. 1, pp. 85–116. doi:10.1017/S0008938909991348 [in English].
3. Steinhart, Eric C. (2009). The Chameleon of Trawniki: Jack Reimer, Soviet Volksdeutsche, and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 23, Issue 2, pp. 239–262. Retrieved from : <https://doi.org/10.1093/hgs/dcp032> [in English].
4. Belkovec, L. Specposelenie nemcev v Zapadnoj Sibiri (1941–1955 gg.) [Special settlement of Germans in Western Siberia (1941–1955)]. Retrieved from : <http://old.memo.ru/history/nem/chapter4.htm> [in Russian].
5. Burgart, L.A. (2001). Nemeckoe naselenie v Vostochnom Kazahstane v 1941–1956 gg. [German population in East Kazakhstan in 1941–1956]. Ust-Kamenogorsk. [in Russian].
6. Volter, G. A. (1998). Zona polnogo pokoya. Rossijskie nemcy v gody vojny i posle nee. Svidetelstva ochevidcev / pod red. V. F. Dizendorfa ; Mezghosudarstvennyj sovet rossijskikh nemcev ; Obshestv. Akad. nauk ros. nemcev. Izd. 2-e, dop. i ispr. [Zone of complete rest. Russian Germans during and after the war. Eyewitness testimonies / ed. V.F.Diesendorf; Interstate Council of Russian Germans; Societies. Acad. sciences grew. Germans. Ed. 2nd, add. and corrected]. Moskva : LA «Varyag». Retrieved from : <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=1190> [in Russian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 1184 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 1184]. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 1272 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 1272]. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 2094 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 2094]. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4033, op. 10, spr. 619 [State Archives of Kherson region. FR-4033, op. 10, file no. 619]. [in Ukrainian].
11. Kotlyarchuk, A. (2012). «V kuznice Stalina»: shvedskie kolonisty Ukrainy v totalitarnykh eksperimentakh XX veka [“In the smithy of Stalin”: Swedish colonists of Ukraine in the totalitarian experiments of the XX century]. Moskva : Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN). [in Russian].
12. Lutai, M. Druha svitova viina i dolia ukrainskykh nimtsiv [Druha svitova viina i share of ukrainian nimtsiv]. Retrieved from : <https://core.ac.uk/download/pdf/12086003.pdf> [in Ukrainian].
13. Martynenko, V. L. (2008). Deportatsii nimetskoho naselennia na pochatku radiansko-nimetskoi viiny z terytorii Ukrainy (za materialamy Zaporizkoi, Donetskoj ta Luhanskoj oblasti) [Deportation of the Nimetsky population on the ear of the Radiansko-Nimetskiy viyny from the territory of Ukraine (for materials from Zaporizka, Donetsk and Luhansk regions)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Serii: Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, No. 11, pp. 98–102. [in Ukrainian].
14. MM «Babyn Yar». Interviu z Niloju Musimovych [MM “Babin Yar”. Interview with Nila Musimovich]. [in Ukrainian].
15. (2013). Nemeckoe naselenie na Yuzhnom Urale v voennye i poslevoennye gody (k 70-letiyu deportatsii nemeckogo naseleniya SSSR) [The German population in the South Urals in the war and post-war years (to the 70th anniversary of the deportation of the German population of the USSR).]. *Materialy Mezhhregionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii*. Orenburg : OOO IPK «Universitet». Retrieved from : <https://www.osu.ru/sites/niisu/docs/germans.pdf> [in Russian].
16. O dopolnitelnoj mobilizatsii nemcev dlya narodnogo hozyajstva SSSR. Gosudarstvennyj Komitet Oborony. Postanovlenie № GOKO-2383ss ot 7 oktyabrya 1942 g. Moskva Kreml. (RGASPI, fond 644, opis 1, d.61, ll.138-140.) [About additional mobilization of Germans for the national economy of the USSR. State Defense Committee. Resolution No. GOKO-2383ss dated October 7, 1942 Moscow Kremlin. (RGASPI, fund 644, inventory 1, file 61, pp. 138-140.]. Retrieved from : <https://www.soldat.ru/doc/gko/text/2383.html> [in Russian].
17. Reabilitaciya: kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma CK KPSS i drugie materialy. V 3-h tomah. Tom 1 [Rehabilitation: how it was. Documents of the Presidium of the Central Committee of the CPSU and other materials. In 3 volumes. Volume 1]. Moskva : MFD, 2000. Str. 97–101. Retrieved from : <http://pmem.ru/index.php?id=154> [in Russian].
18. Stiazhkina, O. V. (2015). Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsensariiv, intentsii y resursy vyzyhivannia [Women of Ukraine in the poorest payback: scenario insights, awareness resources of the vision]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 2, pp. 42–66. Retrieved from : http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2015_2_5 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.06.2021
The article was received 20 June 2021